

Edyta Pałuszyńska

WIELOWYRAZOWE JEDNOSTKI LEKSYKALNE JAKO TERMINY ZOOLOGICZNE

Wielowyrzowe terminy zoologiczne są łatwiejsze do przyswojenia dla studentów obcokrajowców jeśli ujawnimy ich strukturę semantyczną i gramatyczną. Ekonomiczniej jest nauczyć się mniejszej liczby prostych elementów i zasad ich łączenia, niż większej liczby elementów złożonych. Za termin uznaje się jednostkę leksykalną w specjalnej funkcji spełniającą rolę znaku profesjonalnego pojęcia w granicach zakreślonych przez definicję. Większość istniejących prac o terminologii zoologicznej poświęconych jest historii słownictwa specjalistycznego, natomiast opracowań stanowiących typową synchroniczną analizę językową jest niewiele¹. Terminem wielowyrzowym nazywamy grupę wyrazową o znaczeniu wyraźnym, używaną w tekstach fachowych. Grupa wyrazowa to połączenie dwóch lub więcej składników; składnikiem może być wyraz samodzielny, który pozostaje w bezpośrednim i wzajemnym stosunku syntaktycznym z innym wyrazem samodzielnym tego samego terminu². Terminy wielowyrzowe nie są więc elementami frazeologii stylu naukowego, ale należą do rozległej grupy wielowyrzowych jednostek leksykalnych³. Zasadniczymi dowodami leksykalnej natury skupień jest ich reprodukowalność i semantyczna całościowość.

Derywacja składniowa, w wyniku której powstają terminy wielowyrzowe, jest współcześnie najbardziej produktywnym sposobem ich tworzenia. Skupienia

---

¹ E. Jawniuk, *Sposoby tworzenia terminów zoologicznych*, „Acta Universitatis Lodzianensis” 1996, Kształcenie Polonistyczne Cudzoziemców 7–8, s. 95.

² J. Tomasik-Beck, *Struktura semantyczna terminów wielowyrzowych*, „Poradnik Językowy” 1992, s. 45.

³ M. Lewicki, *Frazeologia stylu naukowego*, „Z Problemów Frazeologii Polskiej” 1988, t. 5, s. 16.

terminologiczne stanowią ok. 80–90% wszystkich nominacji⁴. Zjawisko to jest spowodowane tendencją do motywacji nazw, a terminy wieloskładnikowe mają motywację składniową. Kolejnym czynnikiem podwyższającym efektywność terminów wieloskładnikowych jest ich systemowość. Posiadanie motywacji, systemowości i reproduktywności terminów wieloskładnikowych decydują o ich najwyższych możliwościach nominacyjnych.

Celem autorki artykułu jest prześledzenie relacji semantycznych między członami zoologicznych terminów dwuskładnikowych⁵. Klasyfikacja ta ma wykazać, które z cech nazywanych przedmiotów zostały uznane za ważne na tyle, aby stać się podstawą nominacji terminologicznej. W materiale pominięto terminy trzyskładnikowe, ponieważ relacje zachodzące między ich członami są takie same, jak w przypadku terminów dwuskładnikowych oraz ze względu na ich rozkładalność na termin dwuskładnikowy i jednoskładnikowy.

Ze względu na stosunki semantyczne między członem określanym i określającym wyróżnia się 15 grup⁶.

W ich obrębie dokonano podziału ze względu na charakter gramatyczny członów⁷.

I. Relacja – wytwór : materiał

X – nazywa wytwór, y – wskazuje na materiał;

X, który / został zrobiony, powstał / z y;

Cecha wyrażona przez y jest stała, bezwzględna i obiektywna. Terminy, w których zachodzi relacja materiałowa między członami są zbudowane z rzeczownika i przymiotnika odrzeczownikowego. Związek ten można traktować jako stosunek rzeczownika będącego podstawą motywującą przymiotnik do określonego rzeczownika. Ustalenie relacji między członem określanym a określającym polega więc na ustaleniu stosunku między desygnatami dwóch rzeczowników.

błądnik błoniasty (J, 19)⁸, *cewka nerkowa* (J, 6), *grzebień kostny* (J, 53), *kieszka skrzelowa* (J, 6), *kosz skrzelowy* (J, 8), *kręgosłup chrząstny* (J, 5), *listwa rogowa* (J, 42), *pancerz skórny* (J, 20), *pancerz celulozowy* (P, 203);

⁴ S. Gajda, *Wprowadzenie do teorii terminu*, Opole 1990, s. 96.

⁵ Materiał zaczerpnięto z podręczników szkoły średniej: Z. Podbielkowski i in., *Biologia*, podręcznik dla klasy II liceum ogólnokształcącego, A. Jasiński i in., *Biologia*, podręcznik dla klasy III liceum ogólnokształcącego, Warszawa 1975, skrót J; A. Rajski, *Zoologia*, Warszawa 1986, skrót R.

⁶ Grupy te podaję za J. Tomasiak-Beck, *Struktura...*, s. 50–57.

⁷ Omawiam tylko terminy o postaci rzeczownik + przymiotnik prosty (ewentualnie imiesłów przymiotnikowy), ze względu na objętościowych pomijam terminy rzeczownik + przymiotnik złożony i rzeczownik + rzeczownik.

⁸ Ze względu na objętościowych przytaczam tylko po kilka przykładów terminów w każdym typie relacji.

II. Relacja – posiadacz : rzecz posiadana

- a) X – nazwa posiadacza, y – wskazuje na rzecz posiadaną;
X, do którego należy y;

Człon określany nazywa przedmiot charakteryzujący się posiadaniem czegoś, co pozwala wyróżnić go spośród innych podobnych.

komórka barwnikowa (J, 22), *łożysko omoczniove* (J, 68), *rdzeń kręgowy* (J, 19), *tarcza zarodkowa* (J, 44), *wodniczka pokarmowa* (P, 191), *woreczek żółtkowy* (J, 44), *zwierzę tkankowe* (J, 3);

- b) X – nazywa rzecz posiadaną, y – wskazuje na posiadacza;
X, który należy do y;

Człon określany jest nazwą przedmiotu należącego do tego, co wskazuje człon określający;

blona płodowa (J, 16), *cecha gadzia* (J, 65), *cecha ssacza* (J, 65), *cecha rybia* (J, 40), *szkielet gadzi* (J, 56), *wypustka cytoplazmatyczna* (J, 198).

III. Relacja – rzecz przeznaczona : czynność, obiekt, rezultat

W terminach należących do tego typu człon określany można scharakteryzować jako element relacji „to, co jest przeznaczone do ...”. Natomiast drugi człon może nazywać czynność związaną z nazwą desygnatu, obiekt czynności bądź rezultat.

- a) X – nazywa narząd, substancję, y – nazwa, wskazuje na czynność;
X, który służy do y;

aorta wstępująca (J, 63), *barwnik oddechowy* (J, 48), *cykl oscylacyjny* (J, 34), *cykl wentylacyjny* (J, 34), *czulek pływny* (P, 261), *funkcja wydzielnicza* (P, 224), *kanal zbiorczy* (P, 232), *komórka kojarząca* (J, 44);

- b) X – nazywa to, co jest przeznaczone do ..., y – wskazuje na obiekt;
X, który służy do y;

Człon określający jest nazwą narządu, substancji, która służy do wykonywania czynności na obiekcie nazywanym za pomocą członu nadrzędnego. Czynność ta nie jest bezpośrednio wyrażona w treści terminu.

narząd powietrzny (J, 25), *otwór płciowy* (J, 20), *przewód pokarmowy* (P, 241), *przewód żółciowy* (P, 236), *puszka mózgowa* (J, 18), *serce żyłne* (J, 18), *układ pokarmowy* (P, 232), *zagłębienie pokarmowe* (P, 192);

- c) X – nazywa to, co jest przeznaczone do ..., y – wskazuje na rezultat;
X, który służy do y;

gruczoł mleczny (J, 58), *gruczoł potowy* (J, 58), *gruczoł ślinowy* (J, 58), *gruczoł śluzowy* (J, 31), *gruczoł wonny* (J, 48);

IV. Relacja – przedmiot lokalizowany : miejsce

aorta brzuszna (J, 26), *aorta grzbietowa* (J, 26), *aparatus gębowy* (P, 271), *blona komórkowa* (P, 194), *blona wodniczki* (P, 194), *ciałko brzeżne* (P, 228), *ciałko nerwowe* (J, 20), *gruczoł dokrewny* (J, 6), *gruczoł skórny* (J, 58), *jama bębenkowa* (J, 35), *jama okołooskrzelowa* (J, 8), *jama ustna* (J, 20), *spirala dogębowa* (P, 192), *splot naczyniowy* (J, 78);

V. Relacja – czynność lokalizowana : miejsce

X – nazywa czynność, y – wskazuje miejsce, gdzie się ona odbywa;
Y, który odbywa się w y;

krążenie płucne (J, 35), *krążenie skrzelowe* (J, 35), *trawienie pozakomórkowe* (P, 228),

VI. Relacja – rezultat : czynność

X – nazywa rezultat, y – wskazuje na czynność;
X, który jest rezultatem y;

material dziedziczny (P, 200), *rdzeń przedłużony* (J, 13);

VII. Relacja – czynność : obiekt

X – nazywa czynność, y – wskazuje na obiekt;
X, który dotyczy y;

Między członami terminów omawianej grupy zachodzi relacja o charakterze ogólnym. Człon określany nazywa różne czynności, którym podlega obiekt wskazany za pomocą determinanta.

cykl życiowy (J, 5), *cykl rozwojowy* (P, 236), *proces płciowy* (P, 200), *rozwój embrionalny* (J, 16), *rozwój osobniczy* (J, 8), *rozwój zarodkowy* (J, 16);

VIII. Relacja – czynność : narzędzie

nie zanotowano;

IX. Relacja – czynność : sposób

X – nazywa czynność, y – wskazuje sposób jej wykonania;
Człon określający wskazuje na metodę, formę wykonania czegoś lub zespół cech charakterystycznych dla jakiegoś działania.

oddychanie beztlenowe (P, 235), *podział poprzeczny* (P, 210), *poród bezkrwawy* (J, 68), *rozmnażanie bezpłciowe* (P, 200), *zapłodnienie krzyżowe* (P, 211),

X. Relacja – nosiciel cechy : cecha czynnościowa

X – nazywa nosiciela cechy, y – wskazuje na cechę czynnościową;
a) Człon określający wskazuje na cechę (stan) obiektu, który powstał w wyniku podlegającej mu czynności.

budowa członowana (J, 10), *jajo niezaplodnione* (P, 276), *komórka zwakuolizowana* (J, 5), *kość spneumatyzowana* (J, 51);

b) Człon określający wskazuje na predyspozycję obiektu do podlegania pewnej czynności.

włókienka kurczliwe (P, 200);

c) Człon określający wskazuje na stan obiektu.

forma dorosła (J, 9), *osobnik dorosły* (J, 3);

XI. Relacja – nosiciel cechy : cecha jakościowa

X – jest nazwą nosiciela cechy, y – wskazuje na cechę jakościową;

X jest nosicielem y;

Człon określający wskazuje na tę właściwość, z powodu której został nazwany desygnat członu nadrzędnego.

budowa metameryczna (J, 12), *cecha wtórna* (J, 3), *dobór naturalny* (P, 200), *erytrocyt bezjądrzasty* (R, 58), *komora mięsista* (J, 18), *łożysko rzekome* (J, 68), *moczowód pierwotny* (J, 29), *obszar bezpióry* (J, 50);

XII. Relacja porównawcza

X – nazywa człon porównawczy, y – podstawę porównania;

X, który jest taki jak y;

Człon określający wskazuje obiekt, który jest podobny do rzeczy nazywanej za pomocą członu określającego.

czulek widlasty (P, 261), *komórka płomykowa* (J, 11), *kończyna wiosłowa* (J, 72), *kość kwadratowa* (J, 23), *małpa człowiekowata* (J, 69), *miesień brodawkowaty* (J, 63), *nefron rurkowaty* (J, 19);

XIII. Relacja – stan : czas

X – nazywa stan, y – czas jego trwania;

X, który trwa y;

okres międzypodziałowy (J, 89), *sen zimowy* (J, 5), *stadium rozwojowe* (J, 9).

XIV. Relacja zakresowa

Zaliczono tu grupę terminów, których człon określający charakteryzuje się znaczeniem bardzo ogólnym, właściwa treść jest wyrażona za pomocą członu określającego; wszystkie terminy z tej grupy mają odpowiedniki jednowyrazowe. Można je uznać za konstrukcje analityczne.

komórka jajowa (J, 11), *komórka nerwowa* (J, 77), *komórka parzydełkowa* (P, 223), *komórka wiciowa* (P, 215), *postać larwalna* (J, 8), *materiał genetyczny* (P, 200), *osobnik zygocyczny* (P, 200), *otwór odbytowy* (P, 222), *otwór ustny* (P, 195);

XV. Inne

Niektóre terminy mają człon określający, który jest nazwą własną : *cewka Malpighiego* (P, 274), *przewód Cuviera* (J, 75).

Termin dwuwyrazowy składa się z członu nadrzędnego (*genus proximum*), który jest rzeczownikiem i członu podrzędnego (*differentia specifica*), który może być rzeczownikiem lub przymiotnikiem. Człon podrzędny pełni różnorakie role. Najczęściej precyzuje znaczenie członu nadrzędnego, naprowadza uwagę na właściwy desygnat, bądź klasę desygnatów. Sytuacja taka ma miejsce, jeśli człon nadrzędny tworzy jeszcze inne skupienia i występuje też jako niezależny termin o większym stopniu ogólności np. „kość” : *kość ramieniowa, kość stawowa, kość zębowa*; „gruczoł” : *gruczoł ślinowy, gruczoł wonny, gruczoł potowy*. Jeśli nadrzędnik tworzy tylko jedno skupienie, wtedy podrzędnik wnosi dodatkową informację, która jednak nie jest rozstrzygająca dla znaczenia pojęcia (można go pominąć bez szkody dla znaczenia) np. *błądnik błoniasty, zebra szablaste*.

Skupienia charakteryzują się różnym stopniem spójności. Te, których główne człony są neosemantyzmami, stanowią skupienia idiomatyczne (terminy-frazeologizmy). Znaczenie skupienia idiomatycznego nie jest sumą składników, lecz powstaje pomiędzy nimi i jest nową jakością. Zawiera ono cechę relewantną członu nadrzędnego i całe znaczenie członu podrzędnego. Człon identyfikujący ma wtedy dodatkową funkcję : terminologizuje skupienie, kieruje odbiorcę na właściwy obszar zastosowania np. *grzebień kostny* (kształt grzebienia / cecha relewantna + materiał, który wskazuje na to, o jaki grzebień chodzi).

Terminologizacja polegająca na podaniu w *genus proximum* pojęcia ogólniejszego (które może się powtórzyć w innych skupieniach) i precyzującego *differentia specifica* odpowiada wymogom systemowości, gdyż w ten sposób buduje się spójną sieć zależności między pojęciami, hierarchizuje się je. Oczywiście ontologicznie zależności te istnieją niezależnie od języka, problem polega na ich zwerbalizowaniu.

Skupienia terminologiczne można ocenić pod kątem kompletności i jednoznaczności przekazywanej informacji. Właściwości te buduje odpowiedniość konstrukcji i znaczenia. Najkorzystniejsze terminy powstały w grupach:

III a. relacja między narządem, substancją a czynnością:

człon podrzędny jest przymiotnikiem zawierającym informację o czynności, terminy tak powstałe opisują funkcję pełnioną przez desygnat, np. *muszla wężhowa, torba płucowa, barwnik oddechowy*;

V. relacja między czynnością a jej miejscem:

człon nadrzędny jest rzeczownikiem odczasownikowym a podrzędny przymiotnikiem wskazującym na lokalizację; lepsze są przymiotniki od wyrażen przyimkowych w tej funkcji z racji jednoznaczności, np. *trawienie pozakomórkowe, krążenie skrzelowe* (nie jest już jednoznaczne, lepszy byłby termin „krążenie wewnątrzskrzelowe”);

IX. relacja między czynnością a sposobem jej wykonania:

termin stanowi charakterystykę procesu, nawiązuje do najważniejszej jego cechy np. oddychanie beztlenowe, rozmnażanie płciowe;

X. relacja między nosicielem cechy a cechą czynnościową:

pozornie terminy zaliczone do tej grupy są podobne do nazw, w których zachodzi relacja – rezultat : czynność; jednak w relacji – nosiciel cechy : cecha, przedmiot lub substancja istniały już w momencie, gdy zostały poddane jakiemuś działaniu, np. *jajo niezaplodnione*, *larwa orzęsiona*, *krę utleniona*.

Terminy, które zawierają informację o czynności, procesie są korzystne, ponieważ wnoszą element dynamiczny, element przemiany, opisują funkcję. Są one wykorzystane w fizjologii, która zajmuje się procesami życiowymi. Skupienia terminologiczne o budowie rzeczownik + przymiotnik prosty stanowią 76% wszystkich skupień.

Prześledzenie relacji między członami terminów dwuwyrzowych pozwala stwierdzić, które z cech nazywanych przedmiotów zostały uznane za szczególnie ważne w momencie powstania terminu i wystarczające do wyodrębnienia danego terminu z klasy innych do niego podobnych. W zgromadzonych terminach najczęściej zachodzą następujące relacje:

- przedmiot lokalizowany : miejsce 22%,
- rzecz przeznaczona : czynność, obiekt, rezultat 17,3%,
- posiadacz : rzecz posiadana 13,3%,
- nosiciel cechy : cecha jakościowa 9,7%.

Derywacja składniowa jest produktywnym sposobem tworzenia terminów wielowyrzowych. W celu ekonomizacji procesu poznawania tych terminów wprowadza się ich semantyczny i gramatyczny podział. Wyróżniono 15 grup terminów wielowyrzowych ze względu na stosunki semantyczne między członem określającym i określającym. Najkorzystniejsze terminy (zawierające ważną cechę definicyjną) występują w relacjach: między narządem, substancją a czynnością, między czynnością a jej miejscem, między czynnością a sposobem jej wykonania, między nosicielem cechy a cechą czynnościową. Najczęstszymi typami relacji służącymi do tworzenia terminów są: relacja między przedmiotem lokalizowanym a miejscem, relacja między rzeczą przeznaczoną a czynnością, obiektem, rezultatem, relacja między posiadaczem a rzeczą posiadaną.